

„Az eszmetörténet módszertani kérdései” (The Methodology of the History of Ideas and Intellectual History”, in: *ELTE TDK Évkönyv*, 1978, 133–91. old.

Az eszmetörténet módszertani kérdései
("History of Ideas" - "Intellectual History")

FABINY Tibor

I. BEVEZETÉS

Az eszmék történetének és ezen túl az emberi gondolkodás periódusainak tanulmányozása sokat vitatott kétoldali teoretikus probléma: mind historiográfiai, mind irodalomelméleti szempontból nem egyszer eltúlozván jelentőségét elsődleges szerepet tulajdonítottak művelésének, máskor azonban létjogosultságát is megkérdőjelezték.

Közismert, hogy manapság a tudományok polarizálódásának korszakában élünk és szemünk előtt születnek újabb és újabb diszciplínák. Autonómiájukat, a tudományok elméletében elfoglalt polgárjogot akkor nyerik el, ha sajátosan kidolgozott módszertanuk, metodológiájuk van.

Dolgozatom központi témája is egy potenciális diszciplína identitáskeresésének kérdése.

Az elmúlt évtizedek alatt, a külföldi, elsősorban az amerikai, s az elmúlt években pedig a hazai szakirodalom is számos publikációt jelentetett meg az eszmetörténet metodológiájára vonatkozólag.¹ A hazai szakirodalomból különösen

is kiemelkedik KÖPECZI Béla könyve², mely az irodalomtudomány és a történelemtudomány eszmetörténeti megközelítésének lehetőségeit tárgyalja; tudománytörténeti áttekintése és gazdag bibliográfiája kiindulópontként szolgált az amerikai iskolák elméleti publikációjának feltérképezéséhez.

Mielőtt azonban azt a látszatot keltenénk, hogy helytelen módon előre próbálnánk - SZÜCS Jenő szavaival - "egy tudományág terrénját cölöpökkel kimérni"³, szeretnék arra rátérni, hogy milyen konkrét történelmi és irodalmi megfontolások vezettek el az eszmetörténet elméletéig.

A gyakorlatból indultam ki: először az amerikai történelmet, irodalmat és gondolkodást láthatóan oly jelentős mértékben meghatározó puritanizmus brit földről New England talajára ültetett eszméivel foglalkoztam részletesebben.

Az Újkor megjelenését anticipáló és egyben már fémjelző reformáció, elsősorban a kálvinista puritanizmus eszméinek a kor, a csirázó kapitalizmus társadalmával és gazdasági alapjaival való kölcsönös összefüggését Max WEBER A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme⁴ és Richard TAWNEY Religion and the Rise of Capitalism⁵ című, már klasszikussá vált munkáikban vizsgálták meg.

A középkor tekintélyérvét elvető protestáns individuális gondolkodás a vallási eszmék és a majdan ehhez tartozó intézményes - egyházi és szektás - keretek fantasztikus polarizálódásának nyit zsilipet. A XVI. századi vallási radikalizálódás magyarországi iskolapéldája is bizonyítja, hogy a spirituális gondolkodás mellett megjelennek az egyre inkább

racióális vallásfelfogás elemei /katolicizmus-lutheranizmus-kálvinizmus, antitrinitarizmus/.

Angliában hasonló radikalizálódás jön létre, noha intézményes keretek között az Act of Uniformity miatt csak másfél száz évvel később, de Amerika földjén, mint KRETZOI Miklósné is bizonyítja: "A puritán vallás végső vereségét Új-Angliában az unitarizmustól szenvedte el... közel álltak a deizmushoz: számukra a vallásban nem a tételeken volt a hangsúly, hanem a racionális gondolkodásmód és életforma kialakításán. Az egyenlőség és az evolúció, a remény és a haladás optimista vallása ez, amelynek térhódítása nem lenne érthető a felvilágosodás amerikai elterjedése nélkül, viszont az amerikai függetlenségi harc korának felvilágosult társadalomfilozófiája sem érthető az unitárius vallás hívőtoborzása nélkül."⁶

Végezetül szakdolgozati témámul az erdélyi unitáriusok angol kapcsolataival való foglalkozást választottam; nevezetesen annak a kérdéskomplexumnak a vizsgálatát, hogy a "freedom, reason and tolerance" vallásának eszméi hogyan mozgottak kelet és nyugat, Transsylvania és Britannia között, milyen eszmeáramlás figyelhető meg e két ország nonkonformista gondolkodójánál, hogyan vezetnek szükségszerűen a kezdeti láthatatlan indirekt kapcsolatok a XIX. század politikai és vallási liberalizmusának látható és közvetlen egyházdiplomáciájához.

Éppen ezért nem célom lehorgonyozni egy szűk történelmi intervallumban, a kutatásaim eredményeit nem horizontá-

lisan, hanem vertikálisan /a XVI. század második felétől egészen a XIX. század végéig/ kívánom szintetizálni.

A szakdolgozat műfaja éppen ezért két tradíciót próbál egyesíteni: részint a magyar-angol kapcsolat kutatásnak kíván egy szerény fejezete lenni, melynek legnagyobb művelőinek FESZT Sándor és GÁL István tekinthetők.⁷ A másik oldalról viszont az eszmék történetének oly sokat vitatott diszciplínájához próbál hozzájárulni.

Összefoglalva tehát: szakdolgozatom műfajául eszmé-történeti kapcsolat kutatást jelöltem meg.

Az elmondottak alapján tehát a gyakorlatból kiinduló műfajválasztás, valamint a tisztánlátás igénye vezetett el az eszmetörténet teoretikus-metodológiai kérdéseinek tanulmányozásához.

Mivel a hazai gyakorlatban sem alakult egységes vélemény e diszciplína identitására vonatkozólag, kutatásaim nyelvterülete elsősorban az angol, s ennek megfelelően az amerikai gyakorlat, természetesen azonban érintőlegesen foglalkozom majd a német és a francia felfogásokkal is.

A terminológia területén a hazai köztudatban látható konfúzió uralkodik: az eszmetörténet, a szellem-történet, a művelődéstörténet, vagy a filozófiatörténet, mint fogalmak által hordozott jelentés sokak számára nem tisztázott, ugyanakkor azonban a szaktudomány sem különítette el tudatosan az egyes tudományágak sajátos kutatási területét.

A bevezetőben már jelezni kívánom, hogy amit a magyarban "eszmetörténetnek" hívunk - helyesebben talán gon-

dolkodástörténetnek nevezhetnénk-, annak német megfelelője az "Idengeschichte", a franciában az "histoire des idées"; az amerikai gyakorlatban viszont, mely e dolgozat tulajdonképpeni témája, kettős terminológia alakult ki: a "history of ideas" ill. "intellectual history" elnevezések, melyek módszertani tudatos elkülönítésére - mint a későbbiekben ezt látni fogjuk - csak a hatvanas években kezdődtek kísérletek.

Látható, hogy az "eszmetörténet" kifejezés mintegy tükrörfordítása az első három terminusnak, viszont az "intellectual history", amely mint elnevezés egyre inkább dominánsabb az amerikai irodalomban, magyarra esetleg "intellektuális történetírásként" lenne fordítani, ez azonban a köztudatban még nem fogant meg. Nemrégiben HANÁK Péter riportot készített az Élet és Irodalom hasábjain⁸ Carl SCHORSKE princeptoni művelődéstörténésszel, aki az egyetemes-, és kulturtörténész sajátos feladatainak különbségét válaszva megjegyzi, hogy ő is intellektuális történelemmel foglalkozott eredetileg. A kérdés, ill. kétség, ami itt felvetődik, az, hogy a magyar nyelvű átlagolvasó számára hordoz-e valamiféle jelentést az "intellectual history" tükrörfordítása.

Mindenek előtt fogalmi megközelítésre van szükség. Ezt két irányból fogom megkísérelni: a negatív fogalmi megközelítés arra próbál választ adni, hogy mit nam értünk az eszmetörténeten. Így szembeállítjuk az eszmetörténetet a szellem-történettel, a művelődés-, ill. kulturtörténettel és a filozófiatörténettel. A pozitív fogalmi megközelítés pedig arra törekszik, hogy a történelemtudomány speciális kutatási te-

rületei és az irodalomtudomány /ezen belül az általános irodalomelmélet és az összehasonlító irodalomtörténet/ diszciplinái között megpróbálja elhelyezni az eszmetörténeti vizsgálódások körét. Röviden: ez a tudományelméleti megközelítés a diszciplinák koordináta-rendszerében kívánja megkeresni az eszmetörténet helyét.

Hangsúlyoznám, hogy fogalmi megközelítésről, nem pedig meghatározásról van szó, az utóbbira nem vállalkozhatunk - legfeljebb mások interpretációjára -, hiszen sok igazságot hordoz magában az a metaforába rejtett szkepszis, amit William B. HESSELTINE így fogalmazott meg:

"Writing intellectual history is like trying to nail jelly to the wall."⁹

II. NEGATÍV FOGALMI MEGKÖZELÍTÉS

1. Eszmetörténet és szellemtörténet

A köztudatban a legszembetűnőbb terminológiai bizonytalanság e két fogalom által hordozott jelentésben nyilvánul meg. Jogosnak érezzük ezt a zavart, hiszen sokszor még német nyelvterületen - nem szaktudományos körökben - sem tesznek különbséget az Ideengeschichte és a Geistesgeschichte között. A nagy tekintélynek örvendő Brockhaus Enzyklopädie 1969-es kiadása is még módszertani elkülönítés nélkül az Ideengeschichte és a Geistesgeschichte fogalmait egymás szinonimájaként értelmezi és mindkettőt a történelemtudomány és

a történetírás egy aspektusaként fogja fel, mely a történelmi-leg hatásos eszméket és szellemi áramlatokat kutatja és ábrázolja, szemben a történetírás korábbi formáival, melyek túlnyomó részt az eseményekkel, a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyokkal foglalkoztak.¹⁰ Az 1976-ban megjelent Historisches Wörterbuch der Philosophie negyedik kötete természetesen már külön tárgyalja az Ideengeschichte fogalmát és a Geistesgeschichte-én kívül hangsúlyozza az irodalom- és főleg a filozófiatörténettel való kapcsolatát.¹¹

Röviden csak utalni szeretnénk arra, hogy szellem-történet alatt a múlt század végén született és századunk első harmadában uralkodó filozófiai, esztétikai és tudományódszertani irányzatot értjük. Megalapítójának általában Wilhelm DILTHEY /1834-1911/ német bölcselet és irodalomtörténészt tekintik. Az irányzat a XIX. századi természettudományok módszereit alkalmazó, az adatokat gyűjtő induktív pozitivizmus-sal szemben jött létre. A pozitivistá filozófia állítólagos "materializmusával" ellentétben a szellemtörténet az irracionális "életfilozófia" idealizmusán nyugszik. Éppen ezért legfontosabb kulcsfogalmai: a "szintézis", a "totalitás"- igény, a "tipológia", a "korszellem" /Zeitgeist/, a "hőskultusz"; ismeretelméleti szempontból pedig az "élmény" az "intuíción" és a "dedukción".

Ezek után felmerül a kérdés, hogy milyen hasonlóságok és releváns különbségek figyelhetők meg a két fogalom jelentésében.

a/ A gyakori összetévesztés alapja kétségtelenül

az, hogy a szellemtörténet gyakran fordult az eszmetörténet módszereihez, hiszen a "korszellem" /Zeitgeist/ megragadásában kézzelfogható segítséget nyújtott a kor uralkodó eszmei irányzatainak tanulmányozása.

b/ A hasonlóság másik alapja pedig az, hogy az eszmetörténet elsősorban a gondolatisággal, a gondolkodás történetével foglalkozik; a tudományok és a művészetek minden ágában behatoló szellemtörténetet is vádolták esztétika-ellenességgel, azzal, hogy a műalkotásokban nem a művészi specifikumot, hanem a gondolatiságot keresi elsősorban, ezzel mintegy "elmossa a határt az irodalom és a filozófia /ill. vallás/ között".¹² Az eszmetörténetben olyan irányzat is van, mely az irodalmi műveket kizárólag a gondolatiságért elemzi, éppen ezért előnyben részesíti az esztétikailag másodrangú alkotásokat, hiszen kimutathatóan csak művészileg gyengébb írók visszahangozták kortársaik, koruk jellemző gondolkodását.¹³

c/ Mint a későbbiekben látni fogjuk, az amerikai eszmetörténeti iskolákban is két élesen különválasztható irányzatot figyelhetünk meg: az egyik az eszméket izolálva megfigyeli, azok belső törvényszerűségeit valamint a különböző tudományokban ill. művészetekben való mozgását tanulmányozza, vagyis az analízis módszereit követi /LOVEJOY/, a másik irányzat pedig a kor eszméinek az emberek tudatában való lecsapódásának törvényeit kutatja, tehát általánosít és a szintézis módszereinek tesz eleget /ROBINSON, BRINTON, EKIRCH/. A szintézis-igény tehát a harmadik kapcsolódási pont a szellemtörténet és az eszmetörténet között.

Eszmetörténet alatt tehát nemcsak az eszmék analitikus vizsgálatát értjük, hanem egy nem korlátlan szintézis-igényt is, természetesen azzal a megszorítással, hogy a szintézis és a totalitáskeresés ne fusson a szellemtörténet miszticizmusának zsákutcájába.

A következőkben pedig lássuk azt, hogy melyek azok a releváns különbségek, melyek alapján határozottan vállalhatjuk, hogy az eszmetörténet nem azonos azzal, amit szellemtörténetként ismerünk.

a/ A szellemtörténet jellemző módszere a következő: kiindul egy jelenségből, a közöset kiválasztja /Zeitgeist/, azt megteszi lényegnek és azt végső soron okként fogja fel, nem viszonyítva más jelenségekhez, tehát saját jelenségeinek körén belül marad. /Gyakorlatilag mellőzi a gazdasági és társadalmi törvényszerűségeket./ Az eszmetörténet viszont tartózkodik attól, hogy okként végső soron önmagát fogja fel, lényege éppen abban rejlik, hogy relációkat vizsgál: filozófiai, képzőművészeti és irodalmi eszmék és azok megfogalmazódását, lecsapódását az átlagemberek tudatában. Mint páran már kimutatták, az eszmetörténet itt láthatóan találkozik a közvélemény történetével.¹⁴

b/ A szellemtörténet, mint a történelem egy adott időszakában uralkodó tudomány módszertani irányzat feltűnően "totalitáriánus" igényekkel rendelkezett: mint módszer áthatotta a történelem, az irodalom és a művészetek kutatását és tanulmányozását. Az eszmetörténet szerényebb igényekkel lép fel: mivel nem elsősorban módszernek, hanem diszciplíná-

nak tartja önmagát /noha diszciplinája kétségtelenül interdiszciplináris jellegű/, ezért helye több-kevesebb pontossággal meghatározható a tudományok koordináta-rendszerében. Ugyanez a szellemtörténetről nem mondható el.

c/ A harmadik pontunk már ebből következik. A szellemtörténet mindig a korszellem megnyilatkozásait kereste a történelemben, a művészetekben és az irodalmi műalkotásokban. Az eszmetörténet helytelenül fogná fel hivatását, ha hasonlóan - analógiával - kutatási területeit arra korlátozná, ha kizárólagosan ^{az} eszmét és a gondolatot keresné magában a történelemben, vagy az irodalmi műalkotásban. Az eszmetörténetnek ezen túl kell lépnie és nem csupán az egyénben és a műben, hanem elsősorban az alkotón túli és a mű mögötti eszmék tanulmányozására és azok hatásvizsgálatára hivatott.

H. LUKÁCS Borbála a Szellemtörténet és irodalomtudomány című munkájában elismeri az eszmék tanulmányozásának szerepét és rámutat azok végső okaira is. "Az eszmetörténet műfaja is bizonyára jogosult, mint az irodalomtörténetírás egyik módszere, vagy határtudománya, akár az irodalomra ható filozófiai-világnézeti áramlatok összefüggéseit követi, akár az irodalomban megnyilatkozó eszmék útját nyomozza. De ezeket is a társadalmi-irodalmi fejlődés egésze forrja ki /teszi problémává'/ és önmagában az eszmetörténet nem pótolhatja az irodalomtörténeti elemzés teljességét."¹⁵

2. Eszmetörténet és művelődés-, ill. kultúrtörténet

Az eszmetörténetet szintén sokan értelmezik a mű-

velődés-, ill. kultúrtörténet szinonimájaként, akár az irodalmi műalkotások mögött meghúzódó "background" egyik eredőjeként. A kultúrtörténet /Kulturgeschichte/ teoretikusai és legnagyobb német ill. németalföldi művelői Jacob BURCKHARDT, L. von RANKE és J. HUIZINGA.¹⁶

Itt tűnik kézenfekvőnek, hogy a hazai kultúrhistoria- és eszmetörténetfelfogást érzékelhetően befolyásoló francia koncepciót is érintőlegesen ismertessük. Megjegyezendő, hogy az amerikai iskolák és egyáltalán az angol nyelvű szakirodalom távolról sem gyakorolt olyan hatást az itthoni tudományelméletre, ill. az ezzel járó gyakorlatra, mint a francia.

Mindenek előtt Robert MANDROU nevét szükséges megemlíteni, akinek Georges DUBY-vel írt könyve, A francia civilizáció története magyar olvasók előtt is ismert.¹⁷ Magyarországi előadását, mely a magas kultúra /culture savante/ és a népi műveltség /culture populaire/ XVII.-XVIII. századi franciaországi viszonyairól, az un. "kék könyvecskék" vagyis a ponyvairodalom jelentőségéről szól, a Századok is közölte.¹⁸ Mint ELEKES Lajos utószavából is kiderül, MANDROU a kultúra elnevezést "ez alkalommal mint társadalmi rétegek /"groupes sociaux"/ műveltségi szintjének, főként tudatvilágának és ezen keresztül a civilizáció folyamatában elért helyzetének kifejezésére használta".¹⁹

A másik francia iskola az Annales folyóirat köré csoportosult kutatók irányzataként ismert. Felfogásuk központjában a mentalitástörténet áll, hangsúlyozzák az eszme-

történet kapcsolatát a gazdaságtörténettel és a szociológiával. Egy adott korszak "mentális felszereltsége" kerül érdeklődésük homlokterébe, olyanok, mint pl. az oktatás, a szervezett információ stb.²⁰

a/ Ha tehát szembeállítjuk a kultúrtörténetet, vagy művelődéstörténet fogalmát az eszmetörténettel, első észrevételünk, hogy azért sem lehet a fogalmakat egymás szinonimájaként használni, mivel az előző kategória tulajdonképpen tág az eszmetörténet számára, hiszen a művelődéstörténet nem csupán a szellemi, hanem az anyagi kultúra fogalmának és tartozékainak gyűjtőmedencéje.

b/ A második, ebből következő megjegyzés pedig az, hogy az eszmetörténet - melyen végső soron gondolkodástörténetet értünk - szinte kizárólag írásbeliséghez kötött, hordozó közege aligha lehet az anyagi kultúra.

Ugyanennek a véleménynek ad hangot Arthur A. EKIRCH is, amikor az intellectual history fogalmát így próbálja körülhatárolni:

"intellectual history is an extremely comprehensive and ambitious kind of scholarly discipline. Indeed, it is sometimes so broad and diffuse as to be virtually synonymous with a history of culture. But, although admittedly general in its scope, intellectual history differs from cultural history by reason of primary emphasis on man's thoughts and writings."²¹

3. Eszmetörténet és filozófiatörténet

Felmerül a kérdés, hogyha eszmetörténet alatt ennyire írásbeliséghez kötött gondolatosságot értünk, akkor miért nem a filozófiatörténet fogalmával fémjelezzük vizsgálódásainkat? Milyen lényegi jegyek választják el egymástól a két diszciplínát?

a/ Az amerikai History of Ideas iskola megalapítójának A.O.LOVEJOY klasszikussá vált műve, a The Great Chain of Being bevezető tanulmányában rámutat arra, hogy a filozófus hajlamos minden olyan eszmét elvetni, mely nem filozófiai köntösben jelentkezik: "those who investigate or teach the history of philosophy sometimes take very little interest in an idea when it does not wear philosophical full dress".²²

Az általa tárgyalt eszmék legtöbbször "philosophical ideas in dilution"-nak²³, azaz felhígított filozófiai eszméknek tartja. Felfogásában a history of ideas specifikusabb és egyszerre kevésbé leszűkített, mint a filozófiatörténet. Az eszmetörténész feladatát abban látja, hogy a felgyűlt forrásanyagot egy lényegesen új szempontból, mégpedig a "unit"-ok szerint csoportosítja, mely éppen ezért áttöri a megmerevedett filozófiai rendszereket és a unit-ideas /elemi eszmék/ sajátos rendszerét alakítja ki. Módszerét a kémiai analízishez hasonlítja: ismert, hogy a vegyületeket alkotó elemek önmagukban minőségileg különböznek a vegyületektől. Kutatásaira tehát az jellemző, hogy a látható nagy rendszerek /"vegyületek"/ alatt meghúzódó elemi eszmék láthatatlan kapcsolat-

rendszerét kívánja vizsgálni.²⁴ LOVEJOY felfogását kritizálja és a filozófiai értékek hangsúlyozását és differenciálását hiányolja a filozófus H.A.TAYLOR: "Intellectual history may find itself unable to avoid the awkward conclusion that all ideas are of equal value."²⁵ Nézete szerint a filozófiai standardok nélkül nem lehet eszmetörténetet írni.

A legkeményebb támadást LOVEJOY R.S.CRANE-től kapja, aki "lebegő közhelyeknek" /floating commonplaces/ nevezi a unit-ideas-okat.²⁶

b/ Egyszerűen megfogalmazott, de lényegre látó különbség, amit e két tudományra vonatkoztatva Sterling P. LAMPRECHT így fogalmazott meg: "The history of philosophy is the history of the philosopher thinking; the history of ideas is the history of man thinking."²⁷

c/ Az intellectual history és a filozófiatörténet szembeállítására is jellemző "az egyre tágabb és ugyanakkor szűkebb" diszciplinameghatározás. Crane BRINTON szerint több az intellectual history mint a filozófiatörténet, hiszen az átlagos emberek és asszonyok gondolkodásmódjával foglalkozik, ugyanakkor kevesebb is annál, hiszen távolról sem elemzi a formális filozófiai gondolatokat olyan alaposan, mint azt a filozófiatörténet teszi.²⁸ BRINTON az intellectual history feladatát már klasszikussá vált mondatában így fogalmazza meg:

"to find the relations between the ideas of the philosophers, the intellectuals, the thinkers, and the actual way of living of the millions who carry the tasks of civilization."²⁹

Szerinte az eszmetörténésznek a filozófus eszméi és az átlagember /man in the street/ gondolkodása közötti viszonyt kell tanulmányozni, azt a relációt, mely kevés ember írása és sokak cselekedete, az absztrakt eszmék és a tudati lecsapódás /"filter into the heads"/ között húzódik meg. Az intellectual historian egyszerre historian of philosophy és social historian is, feladata ezt a két végletet egyesíteni: "to follow an idea from study to market, club, home etc."³⁰

d/ Maurice MANDELBAUM szintén szembeállítja az intellectual history-t a filozófia történetével³¹, a lényeges különbségeket a következőkben látja:

1. Felfogásában a releváns eltérés az eszmetörténet kontinuitásában és a filozófiatörténet diszkontinuitásában rejlik. Amíg a filozófiai gondolkodás elhalhat egyes korokban, másokban pedig újraéledhet, addig az eszmetörténet tárgya mindig jelen van, hiszen az emberek mindig bizonyos gondolatok birtokában viszonyulnak környezetükhöz és világukhoz.

2. Különbség van a befogadók rétegének mennyiségében és minőségében is. Filozófiával általában a társadalomnak csak egy szűk szegmense foglalkozik, amíg a szélesebb értelemben vett eszmék befogadóközösségének struktúrája meglehetősen heterogén. Sokszor áthághatatlan ellentét van egy uralkodó réteg eszmevilága és a nem hatalmon lévők között.

3. Végezetül pedig a filozófiatörténetnek egy olyan belső autonóm öntörvénye is van, amely mintegy "független" az általános értelemben felfogott történelemtől, az eszmetörténet

viszont elválaszthatatlan attól, hiszen eredményeivel közvetlenül hozzájárul az általános történelem /general history/ egészéhez.

Hogy ezt jobban megvilágosítsuk, szintén a kémiából kölcsönöznénk egy hasonlatot. Az eszmetörténet és a filozófiatörténet is önmagukban önálló diszciplínák, melyek az általános történelemtudományhoz közel állnak, de hogy milyen mértékben szerves részek, azt a fentiek alapján két különböző anyaghoz, mondjuk a vashoz és a cukorkristályhoz hasonlítván, melyek önmagukban önállóan léteznek, de ha egy folyékony halmazállapotba -pl. vízbe - kerülnek, ugyanúgy mint az eszmetörténet és a filozófiatörténet a történelemtudomány egészébe - akkor az egyik önmagát, autonómiáját megőrizve marad benne, /a "vas" ill. a filozófiatörténet/; a másik viszont feloldódik abban /"cukor", ill. eszmetörténet/.

Miután tehát negative megközelítettük az eszmetörténet fogalmát, élesen szembeállítva azt a szellemi történettel, a művelődéstörténettel és a filozófiatörténettel, forduljunk most a pozitív fogalmi megközelítéshez, mindenképp előttről, aminek -mint láttuk - szerves része : a történelem tudományához!

III. POZITÍV FOGALMI MEGKÖZELÍTÉS

1. Eszmetörténet és történelemtudomány

A filozófiatörténet és az eszmetörténet összevetésének végső következtetése, mint láttuk, az volt, hogy releváns különbség figyelhető meg a két diszciplínának az álta-

lános történelemtudományhoz való viszonyában. Megállapítottuk, hogy a filozófiatörténettel szemben az eszmetörténet kutatási eredményei szervesen hozzájárulnak a történeti kutatások egészéhez.

Mielőtt rátérnénk a történelemtudomány három olyan ágára, a társadalomtörténetre, a közvéleménykutatás-történetre és a kapcsolatkutatás történetének tárgyalására, melyeknek az eszmetörténettel való szoros kapcsolatára vagy összefonódására számos példát kívánunk bemutatni, lássuk azonban azt, hogy a historiográfiában - vagyis a történelemtudományok történetében - mikor merül fel az igény az eszmetörténeti kutatások bevonására. Itt ismét amerikai példákra hivatkoznánk.

Magát az intellectual history kifejezést először James Harvey ROBINSON használta századunk első éveiben, amikor a reformista törekvéseknek megfelelően megindította a "lázádat" az addigi "scientific", a mi terminológiánkkal a pozitivist történelemtudomány ellen, amely korábban csupán a háborúk és a politika száraz történetével foglalkozott. Az általa New History-nak nevezett irányzat azt tűzte ki céljává, hogy a kutatások foglaljanak magukba minden nyomot és mindennek a bizonyítékát, amit az ember cselekedett és gondolt, amióta a földön él /"...every trace and vestige of everything that man has done or thought since he first appeared on earth"³²

H.E. BARNES a történetírás történetéről szóló könyvében - amely egyébként utolsó részében a New History kialakulásával foglalkozik - egy külön fejezetet szentel az intel-

lectual history fogalmának. Mint teoretikus elődökre Francis Bacon De Augmentis-ára és Samuel Johnson Rasselas című művének egyik gondolatára hivatkozik.³³ Magát az eszmetörténetet a következőképpen határozza meg:

"... review of the transformation of ideas, beliefs and opinions held by the intellectual classes from primitive times to our own. Protagonists of this approach contend that, in the same way that the human mind is the integrating factor in the human personality and its behaviour, so the prevailing intellectual attitudes in any age are the most important unifying and organizing influence in the development of human culture."³⁴

Megállapíthatjuk, hogy a New History ugyanúgy mint a szellemtörténet a pozitívizmussal való polémiaiban született, azzal a különbséggel, hogy Amerikában önálló diszciplínává vált, nem tartva igényt a szellemtudományok egészének átítására. Az első igazán eszmetörténeti alkotás nem is ROBINSON nevéhez, hanem Perry MILLER-hez fűződik, aki a The New England Mind című művében már önmagával szemben is azt az igényt támasztotta, hogy megfeleljen az új diszciplína módszereinek.³⁵

A következőkben pedig vizsgáljuk meg az eszmetörténet kapcsolatát a társadalomtörténettel, a közvéleménykutatás történetével és a kapcsolat kutatás érintkezési pontjaival.

a/ Ha először is abból a megfogalmazásból indulunk ki, hogy az eszmetörténet mindenek előtt relációkat vizsgál: vagyis a filozófusok és az átlagemberek gondolkodásának kapcsolatát kutatja, akkor világos, hogy az eszmetörténésznek két ágenszt kell figyelembe vennie: az egyik a filozófiatör-

ténethez huz, a másik viszont a társadalomtörténethez.

G.M. TREVELYAN az English Social History című munkájában így határozza meg a társadalomtörténet tárgyát: "Social history might be defined negatively as the history of a people with the politics left out."³⁶ Az egyoldalú politikátörténettel szemben éppen a gazdasági viszonyok figyelembevételével hangsúlyozza: "Its scope may be defined as the daily life of the inhabitants of the land in past ages: this includes the human as well as the economic relation of different classes to one another, the character of family and household life, the conditions of labour and leisure, the attitude of man to nature, the culture of each age as it arose out of the general conditions of life, and took ever-changing forms in religion, literature and music, architecture, learning and thought."³⁷

Felix GILBERT felfogásában az intellectual history és a social history egymást kiegészítő /complementary/ diszciplínák. Hangsúlyozza azonban, hogy bár az eszmetörténet tárgya az emberi szellem és annak termékei /human mind and its products/, önmagában véve még nincs jelentősége, létjogosultságáról mindig is csak a környező politikai, gazdasági és társadalmi erőkhöz való viszonylatában beszélhetünk:

"Intellectual history cannot claim to be the true or only history... It exists only in connection with, and in relation to, the surrounding political economic and social forces. The investigation of subjects of intellectual history leads beyond the purely intellectual world and intellectual history per se does not exist."³⁸

Végezetül pedig utalnák a már e dolgozat bevezetésében említett, HANÁK Péter és Carl SCHORSKE közötti párbeszédre. Az interjú végén a társadalomtörténész és az eszmetörténész sajátos feladataira, ill. szükséges kollaborációjára terelődik a szó. Amíg a társadalomtörténész a makrostrukturális változásokkal foglalkozik, addig a humanista tudós, az eszmetörténész a gondolatok belső történetére, a tudati tényezőkre helyezi a hangsúlyt. "A kétféle kutatás ott találkozik, ahol a társadalmi gyakorlat, tapasztalat átalakul társadalmi tudattá, és a kultúra örökségeként helyeződik el. Ez az az utfelező, ahol a társadalomtörténész és az eszmetörténész találkozik egymással."³⁹

b/ Az eszmetörténetnek a történelemtudománnyal és ezen túl a szociológiával érintkező területe: a közvéleménykutatás, ill. annak történetét vizsgáló diszciplína. Ha ismét abból a modellből indulunk ki, hogy az eszmetörténet nem korlátozhatja kutatási körét az eszmék izolált tanulmányozására, hanem relációkat vizsgál: vagyis kiemelt jelentőséget tulajdonít az eszmék befogadásának, akkor már azonnal nyilvánvaló a rokonság az eszmetörténet és a történelemtudomány ezen ága között.

A "közvélemény-klima" /climate of opinion/ relevanciájára már BRINTON is felhívja a figyelmet: "It makes an effort to deal with that part of philosophy's work that went into the climate of opinion of intellectual classes. It is... rather a history of opinion, than the history of thought."⁴⁰

Franklin I. BAUMER is az intellectual history-ról

írt viszonylag korai cikkében e diszciplína általa vázolt négy központi problémája közül elsőként a közvélemény klímájának kutatását /discovering the climate of opinion/ ajánlja. Ezt a kategóriát azonban megkérdőjelezhető módon rokonítja a Zeitgeist szellemtörténeti kategóriájával. Helyesen hangsúlyozza, hogy az intellectual class alatt nemcsak a mély gondolkodókat, hanem a befogadó, olvasó közönséget is kell érteni. Nézete szerint nemcsak egy időszak kiemelkedő alkotásait, hanem a másod- és harmadrangu irodalmat is tanulmányozni kell. Javasolja, hogy ne csak nemzetekben, hanem kontinensekben is gondolkodjunk, példaként J. TOYNBEE-t említi, aki közismerten történelmi kutatásainak egységeként /unit of history/ nem a nemzetet, hanem a civilizációt értelmezte.⁴¹

A közvélemény kategóriájáról, a közvéleménykutatás metodológiájáról gazdag áttekintést ad FRANK Tibor The British Image of Hungary 1865-1870 című angol tanszéki kiadványként megjelent művében.

Munkájának célját a következő módon határozza meg: "the historical examination of the anatomy of public thinking".⁴² Foglalkozik a szinkron közvéleménykutatás szociológiai koncepcióival, ugyanakkor rámutat, hogy a történeti közvéleménykutatás nemcsak Magyarországon, hanem külföldön is hátrányos helyzetben van. A retrospektív közvéleménykutatás bázisa természetesen első sorban az egykori dokumentumok: mindenek előtt a korabeli sajtó /napilapok, folyóiratok/ termékei. A publikált cikkek, hírek és kommentárok elemzésével jut el az egyik országról /Anglia/ a másikról /Magyarország/

alkotott képéhez. Ez az ún. "image"-kutatás, ami viszont átvissz már minket az eszmetörténet és a kapcsolat kutatás kérdéseihez. Megjegyezzük még azonban, hogy az "image"-kutatás alatt még nem egy teljes jogú kapcsolat kutatást értünk, hiszen az egyik országnak a másiktól alkotott képe csupán passzív véleményalkotást tétel, noha kétségtelenül döntően befolyásolja a nemzetek közötti politikai magatartást. Ez azonban már az effektív kapcsolatok problémája.

c/ Eszmetörténet és kapcsolat kutatás - mint a bevezetőben már említettem - szakdolgozatomban két módszertani alappillére. Nyilvánvalónak tűnik, hogy diplomáciai kapcsolatok nemcsak politikai érdekből szövődnek. Politikátörténeti diplomácia mellett "eszmetörténeti diplomáciáról" is beszélhetünk. Gondolkodók, vagy másodrangú propagátorok nem egyszer az eszmék terjesztésének céljával keltek utra, legjobb példa erre a keresztény vallás missziója. Hogy aztán ennek voltak burkolt gazdasági és politikai céljai, azt nincs szándékunkban kétségbe vonni. Azt el kell fogadnunk, hogy a történelemben voltak kizárólagosan eszmei indítékú, a tudati meggyőződés által motivált kapcsolatkeresések, noha a gyakorlati kivitelezésnek szinte elengedhetetlen feltétele volt a kedvező politikai viszonyok ápolása.

Mivel a szakdolgozatomban témája az erdélyi és az angol unitáriusok kapcsolatai, a későbbiekben ezzel ugyanis részletesen foglalkozunk, ezért példaként ismét inkább a közismertebb puritanizmusra hivatkoznánk. Mint Perry MILLER Errand Into the Wilderness című könyve is bizonyítja, a pu-

ritán zarándok-atyákat /pilgrim-fathers/ elsősorban az Erzsébet-kori intoleráns vallásüldözés, saját non-konformista meggyőződésük készítette arra, hogy az új-hazában, mint a megáldott Kánaánban, a "New Jerusalem"-ben, a szövetség-teológiájuk /Covenant Theology/ értelmében új életet kezdhessenek.⁴³

Említsünk egy másik irányú kapcsolatot is! A XVII. század folyamán, amikor a puritanizmus eszméi többé-kevésbé már megszilárdultak angol földön, van olyan magyarországi utazó, aki - megigézve a kinti lehetőségektől - ott marad, mint például JÁSZBERÉNYI Pál; mások viszont úgy viszonyulnak hazájukhoz, mint például MEDGYESI Pál, aki 1638 elején a magyar ifjakkal fogadalmat tesz Londonban a puritán eszmék itthoni terjesztésére.⁴⁴

Arra, hogy egy szűkebb, üldözöttebb, de messze toleránsabb közösség hogyan tapogatózik külföldi eszmei rokonok iránt, arra majd szakdolgozatomban egészében kívánok választ adni.

2. Eszmetörténet és irodalomtudomány

Pozitív fogalmi megközelítésünk másik oldala az eszmetörténet és az irodalomtudomány diszciplinájának összevetése. Vizsgálódásainkat itt is két részre osztjuk: először az általános irodalomelmélet, majd pedig az összehasonlító irodalomtörténet e kérdésben tett állásfoglalásait tanulmányozzuk.

A/ Általános irodalomelmélet

Austin WARREN és René WELLEK a Theory of Literature című 1949-es már klasszikussá vált, azóta sok kiadást és for-

ditást /magyar is beleértve/ megért művekben az irodalom tanulmányozásának kettős megközelítéséről, az ún. "külső" és "belső" meghatározottságról beszélnek.⁴⁵ Az extrinsic approach és az intrinsic study közötti lényeges különbség, hogy amíg az utóbbi az irodalmi műalkotás immanenciájáról, önálló létezőmódjáról, öntörvényűségéről beszél, addig a külső megközelítés kilép a műből és azt más tudományokhoz viszonyítja.

Megállapíthatjuk, hogy ez a szemléletbeli kettősség egyuttal kétfajta huszadik századi irodalmi iskola megkülönböztetésének elvi alapját is képezi.

Az irodalmi mű öntörvényűségét az immanens-iskola hangsúlyozza, melynek teoretikus képviselőjeként T.S.ELIOT-ot és a New Criticism elméletének legkiemelkedőbb tagjait J.C.RANSOM-ot, Cleanth BROOKS-t, I.A.RICHARDS-t, és Allen TATE-et szokták számontartani. Kulcsszavai az irodalmi műben a "close reading" /francia képviselőiknél: "explication du texte" /által felfedezett "ambiguitás", a "paradoxon", és nem utolsósorban az "intenzitás".

A viszonyító iskola viszont a műalkotás értékelésénél csupán a struktúra ismerveit kéri számon, hanem kilépve önmaga jelenségeinek köréből önértékeit más jelenségek értékeivel állítja szembe.

Igy WELLEK-WARREN-ék irodalomelmélete is - mely szemmel láthatólag a belső megközelítés primátusának adja a pálmát - ugyanakkor mérlegre teszi a viszonyítás lehetőségeit és határait is. Így a külső megközelítésben az irodalmat összeveti az életrajz-kutatásokkal /gyakorlatilag itt

a pozitivista iskolával való szembesítésről van szó/; a pszichológiával; a társadalommal /ill. a szociológiai kutatásokkal/; az eszmék történetével; ill. az irodalomnak a többi művészeti ággal való kapcsolatával.

Természetesen érdeklődésünk középpontjában az irodalomnak az eszmékkel való összevetésének a kérdése, a könyv Literature and Ideas című fejezete áll.

René WELLEK tárgyalásmódjára a problémákat látó, nagyon kifinomult, szinte dialektikus gondolatmenet jellemző. Ugy érezzük, hogy minimális megszorításokkal elfogadhatjuk érvelését.

Abból indul ki, hogy az irodalmat sokan nagyon gyakran csak egy filozófiai gondolatnak - mint tartalomnak - a formába öltöztetéseként fogják föl. T.S.ELIOT-ra hivatkozva hangsúlyozza, hogy tulajdonképpen Shakespeare és Dante sem tekinthetők önálló gondolkodónak. A mű tartalmi esszenciájának kivonását nézete szerint az egész mű struktúrája sinyl meg: "The reduction of a work of art to a doctrinal statement - or, even worse, the isolation of passages - is disastrous to understanding the uniqueness of a work: it disintegrates its structure and imposes alien criteria of value."⁴⁶

Ugyanakkor elismeri, hogy történeti szempontból az irodalom mégis kezelhető dokumentum- vagy illusztrációként, hiszen az irodalomtörténet korszakai párhuzamosan futnak az eszmetörténet korszakaival.

A.O.LOVEJOY által képviselt history of ideas elnevezést félreérthetőnek véli, noha az eszmetörténész The

Great Chain of Being című munkáját önmagában egyedülállóan, briliánsnak tartja, hiszen egy eszmének az utját Platontól Schellingig kutatja, mind a filozófiában, a tudományos gondolkodásban, a teológia és az irodalom történetében. Azért sem tartja meggyőzőnek a history of ideas terminológiát, mivel nézete szerint annak ellenére, hogy az eszmetörténet LOVEJOY felfogásában nem a nagy gondolkodókkal és rendszerekkel - mint a filozófia - hanem a kis rendszereket alkotó elemi eszmékkel foglalkozik, mégis, mondja WELLEK, éppen úgy a filozófia történetét képezi, mint például a verstan története is az irodalomtörténetnek egy fejezete.

Ebben a kérdésben nem érthetünk egyet René WELLEK-
kel - az eszmetörténet és a filozófiatörténet releváns különbségeit már tárgyaltuk.

Az eszmetörténet kiemelkedő korszakai közvetve megvilágíthatják /indirect light/ az irodalmi fejlődést is, hiszen számos olyan író van, mint például PASCAL, EMERSON és NIETZSCHE, akik nemcsak művészek, hanem egyúttal gondolkodók is voltak, mondja WELLEK. Polytathatnánk a sort az angol irodalom XVIII. századbéli POPE-jától a német klasszicizmuson és romantikán keresztül /GOETHE, SCHILLER, SCHELLING, HÖLDERLIN/ egészen a múlt század orosz óriásaiig, TOLSTOJ-ig és DOSZTOJEVSZKIJ-ig, de századunk D.H.LAWRENCE-e is azok közé tartozott, akiknél az eszme és az irodalmi mű szorosan összefonódott.

Itt felmerül a kérdés, amit sokan a "Tendenz-Roman", a "tézis-regény" problematikájának is érznek, nevezetesen az

értékelés kérdése, amit WELLEK így tesz fel: "Is poetry better because it is more philosophical? Can poetry ^{be} judged according to the value of the philosophy which it adopts or according to the degree of insight which it shows into the philosophy it adopts?"⁴⁷

A kérdésfeltevés persze már sugallja a választ is: WELLEK elveti a dilthey-i hármas tipológiát, melynek értelmében a Geistesgeschichte atyja az emberi gondolkodástörténetnek három fő típusát különbözteti meg: a pozitivistát /Demokritosz, Hobbes, a materialisták stb./; az objektív idealisták /Herakleitosz, Spinoza, Hegel stb./ és az idealista dualisták: /Platon, a keresztények, Kant, Fichte stb./. Dilthey szerint az írók is a három csoport valamelyikéhez tartoznak: Balzac, akinél a pszichológia szempontjából az intellektus dominál, az elsőhöz, Goethe, akinél az érzelem dominál, a másodikhoz, Schiller pedig - nála az akarat lélektani motivuma ugrik ki - a harmadik tipushoz tartozik. Még inkább idegenkedik WELLEK - teljes joggal - az olyan kísérletektől, melyek a zeneszerzőkre is ugyanezt a tipológiát akarják ráhuzni. /Az első csoporthoz ezek szerint Velazquez ill. Berlioz, a másodikhoz Rembrandt, Rubens ill. Schubert; a harmadikhoz Michelangelo ill. Beethoven tartoznának.⁴⁸

Teljesen egyetértünk René WELLEK-
kel, amikor "borzongásának" ad hangot a szellemtörténet ilyen elnagyolt és felületes tipológiájával szemben. Azt azonban, hogy a Geistesgeschichte az intellectual history mintegy alternatívájaként használható, a korábban elmondottak alapján

kénytelenek vagyunk visszautasítani. /Az intellectual history helytelen módon "szellemtörténetként" visszaadott magyar fordítására VÁRDY Béla is felhívja a figyelmet.⁴⁹

Végkicsengésként a művészi alkotás gondolattal szembeni prioritását emeli ki - példaként DOSZTOJEVSZKIJ-re és Thomas MANN-ra hivatkozik: Zoszima atya elmélkedései művészi szempontból másodrangúak a Karamazov testvérekben és az író bölcséleti eszme-futtatása sem ér fel a szanatóriumi élet megjelenítésének érzékletességével a Varázshegyben.

WELLESZK gondolatmenete befejezésekor egyértelműen a műalkotásnak a művészi - esztétikai - értékrend alapján történő megítélése mellett foglal állást: "Poetry is not substitute philosophy, it has its own justification and aim. Poetry of ideas is, like other poetry, not to be judged by the value of the material but by its degree of integration and artistic intensity."⁵¹

A fent elmondottakból három észrevétel látszik szükségesnek.

a/ Először is csak egyetérthetünk abban, hogy az irodalmi műalkotást mint olyat /tehát ha valójában műalkotás/ nem az általa képviselt gondolatok értéke alapján, hanem elsődlegesen az esztétikai értékrendszer normái szerint helyes megítélni. Kétségtelen azonban vannak írók, mint például L. TOLSTOJ vagy D. H. LAWRENCE, akik saját eszmerendszerüket kívánják illusztrálni. Az utóbbi esetben annak ellenére, hogy vissza kell utasítanunk egy irracionális, szerelem-misztikába torkolló eszmerendszert, az írói-művészi nagyságot mégsem

vitathatjuk el.

Korunk szellemi áramlataiban nem egyszer előfordul, hogy az irodalom és a filozófia szoros egybefonódását kell látnunk. Legjobb példa erre az egzisztencializmus.⁵² Eppen ezért nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy megfogható eszmet keressünk a műben. Ebben az esetben vizsgálódásainkat azonban nem a "műelemzés" címkéjével fémjelezzük, hanem annak a diszciplína nevében, amit mindezidáig eszmetörténetnek és gondolkodástörténetnek hívtunk.

b/ A másik megjegyzés kapcsolódik ehhez: eszmetörténet alatt nem a műben, a művészi produktumban meglevő gondolatok keresésének műveletét értjük csupán, hanem a mű mögötti és az író fölötti, valamint a befogadó körüli törvényszerűségek hatásmechanizmusainak összességét, ennek történetiségét. Már utaltunk arra, hogy az eszmetörténet nemcsak a gondolatok minőségét, hanem az emberek tudatába való lecsapódását is vizsgálja, ugyanígy hozzátartoznak az irodalmi eszmetörténethez a különböző befogadói - és hatásvizsgálatok is.

c/ Harmadszor pedig az előbb elmondottakkal szemben talán van az eszmetörténetnek egy szűkebb értelmezési lehetősége is, természetesen erős megszorításokkal. Az irodalmi műelemzés analógiájaként úgy látszik, nem egyszer szükség van egy elszigetelt "immanens" eszme-elemzésre is, mely persze nem önmagáért valóként értelmezendő, hanem éppen a hatásmechanizmus megértésének elősegítésére. Mint a későbbiekben látni fogjuk az eszme "belső" ill. "külső" megközelí-

tése lesz az a differentia specifica /elkülönítő elv/ melynek alapján az egyes amerikai teoretikusok a history of ideas és az intellectual history két sokáig egybemosódott terminológiáját külön választják.

B/ Összehasonlító irodalomtörténet

Az összehasonlító irodalomtörténet /komparatívisztika/ különösen franciaországi képviselői sokszor éppen az eszmét tartják a közös kultúrkörben élő, de különböző nemzetek irodalmainak kapcsolódási pontjának. Már a BALDENSPEGER-FRIEDRICH - féle bibliográfia is számos eszmetörténeti művet tartalmaz.⁵³ A francia összehasonlító irodalomtörténeti iskola eszmetörténettel kapcsolatos állásfoglalásait három dátumhoz köthetjük: 1931, 1956 és 1967.

a/ 1931-ben jelenik meg Paul VAN TIEGHEM

La littérature comparée című műve, mely a negyedik fejezetében rámutat, hogy milyen nehéz éles határvonalat húzni az irodalomtörténet és az eszmetörténet között. Mindkettő rendelkezik egy saját, széles területtel, de van egy meglehetősen tágas, közös zóna is, melyen mindkét tudomány jogai érvényesülhetnek. Voltaire és Rousseau munkáira hivatkozik, melyeket ugyanúgy lehet az irodalomhoz, mint az eszmék történetéhez sorolni. A kutatásnak ebben a műfajában az irodalomtörténész elválaszthatatlanul kapcsolatban áll az eszmetörténéssel.⁵⁴ A továbbiakban pedig ezt írja: "Mert az, ami összeköti az irodalmakat országhatárok fölött, ami egy nemzet íróit különösképpen rokonítja némely külföldi íróval, az világnézetüknek, az emberről és az életről alkotott felfogásuknak, a művészetről

szóló nézeteiknek, a szépről, a természetről, a szerelemről, az életről és a halálról kialakított érzelmeiknek analógiája."⁵⁵

b/ 1956 márciusában az első francia Nemzeti Összehasonlító Irodalomtörténeti Kongresszus az irodalomtudomány és az eszmetörténet kérdéseit tette napirendre. A Robert ESCARPIT zárszavával végződött kongresszus előadói közül Robert TRIOMPHE javaslatot tesz az eszmetudomány /science des idées/ és az eszmetörténet /histoire des idées/ megkülönböztetésére. Hangsúlyozza a különböző tudományok művelői közötti kollaboráció szükségességét.⁵⁶

B. MONTEANO különbséget tesz a horizontális szintézisre törekvő általános irodalomtudomány és a vertikális szintézist felmutató eszmetörténet között.⁵⁷

c/ Végezetül pedig 1967-ben jelent meg Cl.PICHOIS és A. M. ROUSSEAU La littérature comparée című könyve. Az általános irodalomtudomány tárgyalása után külön fejezetet szentelnek Histoire des Idées kutatás lehetőségeinek. Az eszmetörténet két dátummal nyer polgárjogot - írják bevezetésükben - az egyik Paul VAN TIEGHEM 1931-es könyve, a másik pedig az 1940-ben indult amerikai folyóirat, a Journal of the History of Ideas. A kétértelműség elkerülése érdekében az eszme fogalmát a szó legtágabb értelmében használják, mindenfajta szigorú filozófiai megszorítás, vagy bármiféle doktrinára való hivatkozás nélkül; mindössze azt egy hasznos eszköznek tartják, minek segítségével az esztétikai élvezet mellett megrajzolhatják egy kor tudatát és elvont gondolkodását, valamint ez-

zel a szenzibilitásnak egy intellektuális ábrázolását is adhatják.⁵⁸

Különbséget tesz a filozófiai ill. az erkölcsi, a vallásos, a tudományos és a politikai eszmék között. Külön fejezet hívja fel a figyelmet a veszélyekre és a korlátokra: a szerzők meghúzzák a határt az histoire des idées és az histoire des mentalités /mentalitástörténet/ között.

A befejezésben arra figyelmeztetnek, hogy az irodalmi műalkotást tisztán esztétikai szempontok alapján lehet megítélni: ugyanakkor az eszmetörténetre mégis szükség van, jelentősége első sorban a szűk hagyományos kategóriák áttörésében és az "egész" megmutatásában, különösen az általános specializálódás korszakában.⁵⁹

IV. A HAZAI MARXISTA FELFOGÁS

Mielőtt befejezésként összefoglaló történeti és elméleti áttekintést adnánk a history of ideas és az intellectual history amerikai iskoláiról, elengedhetetlennek látszik a magyarországi és ezzel a marxista álláspont ismertetése.

Mint ismeretes, a marxizmus klasszikusai filozófiájának kiinduló pontja, a lét a tudattal szembeni egyértelmű primátusa a Német Ideológiában fogalmazódik meg: "Az eszméknek, képzeteknek, a tudatnak a termelése először is közvetlenül bele van szöve az emberek anyagi tevékenységébe és anyagi érintkezésébe, a valóságos élet nyelvébe.... A tudat /Bewusstsein/ sohasem lehet más, mint tudatos lét /bewusstes sein/, az emberek léte pedig az ő tényleges életfolyamatuk."⁶⁰

Ez azonban nem jelenti a gazdasági tényezők determinisztikus felfogását, s ezt egyértelműen igazolják is a marxizmus vulgáris felfogása ellen írt sokat idézett késői Engels-levelek. A többek között SCHMIDT-hez, BLOCH-hoz, MEHRING-hez és STARKENBURG-hoz írt leveleiben ENGELS többször is nyomatékosan annak ad hangot, hogy a gazdasági helyzet nem automatikusan hat, hanem a meghatározó környezetben az emberek maguk csinálják a történelmüket /STARKENBURG-hoz/. Az anyagi létezés nem az egyetlen hatóerő, hanem a primum agens /SCHMIDT-hez/. Ugy tűnik, hogy akik mindent a gazdasági oldalról vezettek le, elhanyagolták a formai oldalt, pedig a történelmi ideológus olyan anyagot is talál, mely az utóbbi nemzedékek gondolkodásából önállóan képződött /MEHRING-hez/. Végül pedig a BLOCH-hoz írt levelében ezt emeli ki: "Materiaalista történelemfelfogás szerint a történelemben végső fokon a való élet termelése és újratemelése a meghatározó mozzanat. Többet sem Marx, sem én sohasem állítottunk. Ha pedig valaki azt úgy forgatja ki, hogy a gazdasági mozzanat az egyetlen meghatározó, akkor a fenti tételt semmitmondó, elvont képtelen frázissá változtatja. A gazdasági helyzet az alap, de a felépítmény különböző mozzanatai... politikai, jogi, filozófiai elméletek, vallási nézetek és ezek továbbfejlesztése dogmák rendszerévé - mindez szintén kihat a történelmi harcok menetére és sok esetben főként formájukat határozza meg."⁶¹

Amíg MARX és ENGELS nézeteiben az ideológia fogalma elsősorban a valóság idealista és metafizikus megköze-

lítését jelenti, addig LENIN már megvédi a fogalom jelentés-körét és magáról a "proletár-ideológiáról" beszél.⁶²

A XIX. századi nyugat-európai marxisták teoretikus képviselői közül különösen figyelemre méltó Antonio GRAMSCI munkássága, aki első sorban az alap és felépítmény viszonylatával kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a gazdasági erőknek nem kell valami titokzatos jelentőséget tulajdonítani, a természeti erők mellett az emberi erők szerepét is kiemeli. Machiavelliről és a machiavellizmusról szóló nézetei mintegy illusztrálják elméletét.⁶³

Hazai viszonyokban KÖPECZI Béla nevéhez fűződik a marxista eszmetörténet módszertanának kidolgozása.⁶⁴

A már említett Eszme, Történelem, Irodalom című könyvében utal az ideológiáról folyó nemzetközi méretű vitára, majd ismerteti az általánosságokban elfogadott véleményeket a felépítmény, a társadalmi tudat, az ideológia és az eszme fogalmainak különbségéről. "Felépítményhez az eszmék és az azokat szolgáló intézmények tartoznak; társadalmi tudat a nézetek, képzetek és elméletek összessége egy adott társadalomban; az ideológia viszont olyan eszmék és nézetek együttese, amelyek elméletileg többé-kevésbé rendszerezett formában tükrözik az embernek a környező valósághoz és az egymáshoz való viszonyát és aktívan visszahatnak a társadalmi viszonyokra... az eszme - a marxista filozófia szerint - a felépítmény és ezzel együtt a tudat és az ideológia legracionálisabb, leginkább fogalmi, legtudatosabb eleme."⁶⁵

Az 1968-as akadémiai székfoglaló előadásában KÖPECZI rámutat az eszmetörténet kutatásának aktualitására: "Az elmúlt fél évszázadban a marxista kutatásban, részben a dogmatikus szemlélet miatt, részben objektív okokból a gazdaságtörténet, a társadalom-és politikai történet került előtérbe, s legfeljebb a politikai eszméket hangsúlyozták részletesebben és alaposabban. Ilyen módon azt a látszatot keltettük, hogy magunk, akik meg vagyunk győződve arról hogy 'az eszme anyagi erővé válhat', és vált is a történelem folyamán, elhanyagoltuk ezt a kutatást, pedig a polgári tudomány éppen az ún. 'szellemi tényezők' kiemelésével tett erőfeszítéseket a dialektikus és történelmi materializmus megcáfolására."⁶⁶

Az irodalmi eszmetörténet kérdéseivel kapcsolatban KÖPECZI PLEHANOV után hangsúlyozza, hogy eszmei mondánivaló nélkül nincsen irodalmi műalkotás. Éppen ezért az irodalmi műalkotás elemzésénél a nyelv és a struktúra mellett az "eszmei mondanivaló" kategóriáját is hangsúlyozza. Kiemeli még az író eszmei életrajzának - nevezetesen világnézetének - tanulmányozását, és a mű eszmei hatásának vizsgálatát.

MÁTRAI László a művelődéstörténet módszertani kérdésekről írt cikkében kiemelten hangsúlyozza, "hogy a közeljövő társadalomtudományi 'felfedezéseinek' legnagyobb lehetőségei éppen a tudati problémák jobb megoldásának terén mutatkoznak."⁶⁷ Utal arra, hogy meg kell találni a kapcsolatot az eszmék mozgása és az osztályharc mindenkori mozgása között. Következtetésében rámutat, hogy egyelőre még nem rendelkezünk

a művelődéstörténethez szükséges árnyaltabb kategóriarendszerrel.

A művelődéstörténet és az eszmetörténet összevetésével kapcsolatban már utaltunk az 1970-es Századok-vitára. Megjegyeztük, hogy a művelődés-, ill. kultúrtörténet nézetünk szerint túl tág az eszmetörténeti kutatások számára. Elsősorban az írásbeliséghez való kötöttség az, ami meghuzza a kultur-, ill. művelődéstörténet és az eszme-, ill. gondolkodástörténet között a határt. Az "ideológiatörténet" kifejezés is elég gyakori, de ezt két szempontból nem használjuk túlságosan szívesen: egyrészt az általunk tanulmányozott eszmék nem feltétlenül tükrözik vissza a valóságot többé-kevésbé rendszerezett formában, viszont, mint mások is utalnak rá, maguk az ideológiák nem mindig maradnak meg a ténylegesség szintjén.⁶⁸

Az 1970-es Századok hasábjain folytatott vitából SZÜCS Jenő hozzászólását emelnék ki, aki a többiekkel szemben nem csupán a kulturhistoria általánosságairól, hanem ezen belül az eszmetörténeti kutatások lehetőségeiről is szól. Különbséget tesz a német neopozitivizmus felé hajló Ideengeschichte, a "tárgyat fegyelmezetten szűkre szabó" angol - amerikai intellectual history és a francia mentalitástörténet között. A világos - sok szempontból székszisnek hangot adó - hozzászólásban azt nem látjuk eléggé megindokoltnak, hogy miért lenne elég, ha - a hozzászóló szerint - az eszmetörténet a politikai eszmék tanulmányozására korlátozódna csupán. Viszont az a gondolata, hogy "nem kell bereteselnünk

az ajtót a modern polgári történetírás bizonyos részleteiben megtermékenyítő "vagy figyelemre méltó tárgyi eredményei" sőt olykor metódusai előtt sem"⁶⁹ - már átvezet minket az amerikai iskolák összefoglaló történetének és elméletének bemutatásához.

V. A "HISTORY OF IDEAS" ILL. "INTELLECTUAL HISTORY" GYAKORLATA, KIALAKULÁSA ÉS ELMÉLETE AZ USA-BAN

Mindazidáig igyekeztünk végigvezetni a dolgozat gondolatmenetének egészen - mind a negatív, mind a pozitív fogalmi megközelítésben - e sokszor egybecsodó, ujabban egyre határozottabban szétváló amerikai eszmetörténeti koncepciót. Az itt következő utolsó fejezetben egy szinkrón, egy történeti, és egy elméleti szempontból történő összefoglaló rendszerezésre vállalkozunk.

a/ Szinkrón áttekintés

Dolgozatunk elején arra utaltunk, hogy egy potenciális diszciplína akkor nyer elismert polgárjogot, ha sajátosan kialakított módszertannal rendelkezik. Az amerikai iskolák az elmúlt harminc - negyven év alatt elméleti-metodológiai és gyakorlati munkásságukkal sokat tettek ennek érdekében.

Talán ezzel magyarázható az, hogy a pár évtizeddel ezelőtt megjelent tájékoztató szakirodalomban /másodfokú bibliográfiákban és lexikonokban/ nagyon ritkán és elvétve találkozzunk az eszmetörténetre való utalásokkal.

Örömmel tapasztaljuk, hogy az elmúlt évek során e diszciplína több felettébb hasznos kompendiumot tett le a tudományos élet asztalára.

Először is az 1973-ban megjelent Philip P. WIENER által szerkesztett ötkötetes The Dictionary of the History of Ideas-ra gondolunk; műfaját és lényegét már a borító is közli az olvasóval: "... a compendium of studies dealing with pivotal and recurrent ideas in the development of Western thought... Consisting of articles by distinguished scholars from many countries, it makes an important contribution to an understanding of intellectual history..". A szerkesztőségi tagok és az irodalmi tanulmányok szerzői között találjuk René WELLEK-et is. A munka jelentőségét WIENER az interdiszciplináris és internacionális vállalkozásban látja: "Departmental and national boundaries have thus been crossed in the cooperation exchange of ideas and cultural perspectives among editors and contributors."⁷⁰

Egy másik jelentős kompendium, bibliográfiai vállalkozás az 1975 ill. 1977-ben megjelent The History of Ideas: A Bibliographical Introduction első, ill. második kötete, melyet Jeremy TOBEY szerkesztett. A második kötet bevezető részében utal az intellectual history és a history of ideas többfajta értelmezésére és maga is vállalkozik egy definíció megadására: "Scholars define the history of ideas or intellectual history in various overlapping and even contradictory ways. In this bibliography the history of ideas means the study of the ideas used by educated people in each era to comprehend the universe and rationalize their social institutions, arts and religions."⁷¹ A history of ideas metodológiai, könyvészeti feltárásán túl részletes

bibliográfiát ad a középkor és a korai újkor eszmetörténetéről. /Az előző kötet a klasszikus antikvitást ölelte fel./ Négy részre osztja a diszciplinát: külön részletes eligazító tájékoztatást nyújt a jelzett korszak filozófiai, természet-tudományos, vallási és esztétikai eszmetörténetéről.

A két ismertebb kompendium márföldkőnek tűnik az amerikai eszmetörténeti munkák sorában.

Ugy látszik, hogy a korábbi bibliográfiai - általános és szakirodalmi - tájékoztatás szegénysége után most már jogosan örülhetünk, hogy az eddig négy kötetet megjelentetett Historisches Wörterbuch der Philosophie az Ideengeschichte fogalmán kívül is méltó helyen foglalkozik külön a history of ideas ill. az intellectual history fogalmaival és a hozzá kapcsolódó iskolákkal.

Jelzi, hogy az A.O. LOVEJOY nevéhez fűződő history of ideas ugyanúgy elhatárolja magát az általánosságokra törekvő szellemtörténettől, mint a specializált filozófiatörténettől is. Az elemi eszmék /unit-ideas/ létrejöttének, kiterjedésének és működésének történelmi szemléletként határozza meg a diszciplína fogalmát.⁷² Az intellectual history fogalmával kapcsolatban utal arra, hogy a második világháború után a tudományágat továbbfejlesztették, de elkülönítve azt LOVEJOY módszerétől és az intellectual history-t az amerikai történészek széles rétege mint a szellemtudományok önálló diszciplináját alapozta meg, mégis a kifejezést egészen a legutóbbi időkig mint a history of ideas szinonimáját használták.⁷³

A fontosabb kompendiumok és a szakirodalmi tájékoztatás felvillantása után lássuk nagyon röviden az amerikai eszmetörténeti kutatások történetét.

b/ Történeti áttekintés

Mint már utaltunk rá, J.H. ROBINSON volt az első, aki 1912-ben a New History című könyvében az intellectual history elnevezést használta. Már a diszciplína sajátos módszereivel megírt könyvek csak a harmincas évektől jelentkeznek.

1923-ban alakult meg az A.O. LOVEJOY által szervezett History of Ideas Club a Johns Hopkins University-n, mely céljaként az általános filozófiai koncepciók, erkölcsi, politikai és esztétikai eszmék az irodalomban, a tudományban és a művészetekben való vizsgálatát jelölte meg.

1936-ban jelenik meg LOVEJOY e műfajban messze egyedülálló műve: The Great Chain of Being. A bevezető elméleti tanulmányában megjelöli az általa tanulmányozni kívánt eszmék - unit-ideas - fogalmát. A szerző utal arra, hogy tudatában van az eszmetörténet, mint vállalkozás veszélyeinek és korlátainak. Három ilyen veszélyt jelöl meg: az első az elképzelhető dilettantizmus esélye, hiszen az eszmetörténész a tudomány interdiszciplináris volta miatt számos olyan szaktudományhoz kénytelen fordulni, melyben nem feltétlenül járatos. A másik veszély pedig az, hogy az eszmetörténész egykor vagy a filozófusok gondolatainak csak egy részével foglalkozik, ez pedig sohasem téveszthető össze az egészszel. A harmadik pedig annak a korlátnak a felismerése, hogy a tudó-

mányok szakosodása idején az eszmetörténeti kutatások minduntalan falakba ütköznek: "The history of ideas is therefore no subject for highly departmentalized minds, and it is pursued with some difficulty in an age of departmentalized minds."⁷⁴

Az 1940-ben indult és azóta megszakítás nélkül megjelenő Journal of the History of Ideas című negyedévi folyóirat tekinthető történeti áttekintésünk következő lépcsőfokának. A címlap már jelzi, hogy nem tesz különbséget intellectual history és history of ideas között, hiszen önmagát így határozza meg: "A Quaterly /később: 'International' ill. 'Interdisciplinary' Devoted to Intellectual History". Célja - mint hátlapja hirdeti: "to foster studies which will examine the evolution of ideas in the development and interrelations of social fields of historical study..."

Időközben azonban már számos olyan gyakorlati munka jelent meg, melyek az intellectual history szintetizáló irányultságát vallják magukénak. Ezek közül érdemes megemlíteni az 1927-ben megjelent Main Currents of American Thought 1940-es és Merle Curti The Growth of American Thought 1943-as könyveit. Hasonló jelentőséggel bír F. O. MATTHEISEN The American Renaissance című 1941-es műve. Ezek, mivel uttoró vállalkozásuk voltak, a műfaj klasszikusainak tekinthetők.

1948-ban jelenik meg LOVEJOY tiszteletére tanulmányainak gyűjteménye: Essays in the History of Ideas. A bevezető "Historiography of Ideas" című fejezetben rámutat

arra, hogy amit ők interdiszciplináris vállalkozásként history of ideas alatt értenek, azt gyakorlatilag tizenkét különböző tudományágban művelik: nevezetesen a filozófiatörténetben; a tudománytörténetben; a folklórbán; a nyelvtörténetben; a vallástörténetben; az irodalomtörténetben; az összehasonlító irodalomtörténetben; a művészettörténetben; a gazdaságtörténetben; a neveléstörténetben; a politika és társadalomtörténetben; végezetül pedig a szociológia történeti részében.

R. A. STOKHEIM az amerikai eszmetörténet két tradícióját különböztette meg. Már a századvég irodalomtörténészei és történészei MOSES COIT TYLER és EDWARD EGGLESTON személyében a két lényegesen eltérő irányzatot anticipálják. A szerző a puritanizmushoz való viszony alapján lehet megkülönböztetni a két vonalat: amíg EGGLESTON, ROBINSON, BEARD, BECKER, PARRINGTON és CURTI reformista történészek léven teljes mértékben elvetik a puritán tradíciót, inkább a modern tudományokhoz és a környezethez való viszonyt propagálják, addig Tyler nyomán S. E. MORRISON, PERRY MILLER és RALPH GABRIEL pedig a puritán gondolkodás és az amerikai demokrácia eszméjének szoros összefonódását hangsúlyozzák.⁷⁵

A háború után - mint már utaltunk rá - kísérletek kezdődnek a két fogalom szétválasztására, többek között M. MANDELBAUM, RUSH WELTER és LEONARD KRIEGER munkáiban.⁷⁶ Ez azonban már az elméleti szintetizáláshoz tartozik.

c/ Elméleti összefoglaló áttekintés

Az intellectual history más tudományokhoz való

viszonyáról JOHN HIGHAM ír az Intellectual History and Its Neighbours című cikkében. Abból indul ki, hogy az eszmetörténet egy interdiszciplináris vállalkozás, s amíg más nevet és karaktert nem ölt magára, addig a történelemtudomány egyik ágának kell tartani. Tágan értelmezi magát a fogalmat:

"Intellectual history may embrace simple attitudes in simple or complicated people as well as systematic knowledge or speculation. It includes Little Orphan Annie as well as Adam Smith."⁷⁷

Egy belső és egy külső jelentést is tulajdonít a fogalomnak: a belső jelentése alapján az embertudományokkal /humanities/ rokonítja - vagyis a filozófiával és az irodalommal -, amíg a külső jelentése alapján a társadalomtudományokhoz /social sciences/ sorolja, vagyis a történelemtudományhoz, gazdaságtörténethez, statisztikához, szociológiához stb. Ennek alapján két fontos feladattal is felruházta a diszciplínát: önmaga autonómítása érdekében inkább a humanitások principiumait kell követnie, a történelem egészéhez való közelítésében pedig inkább a társadalomtudományok módszereit kell építenie.

Az intellectual history-t EKIRCH is tágabb horizonton, elsősorban a környezethez való viszonyban értelmezi:

"Intellectual history.... it does indeed try to cover political, social, economic, religious and philosophical thought but also it attempts to deal with these subjects in their historical setting. In other words it proposes to treat ideas in relation to their environment, or to

their climate of opinion...

Perhaps intellectual history can be most simply and easily defined as the broad and yet systematic study of man's thinking."⁷⁸

Már említettük, hogy a magyar eszmetörténet ki-fejezést - véleményünk szerint-jogosan használjuk mind a his-tory of ideas mind pedig az intellectual history fordítása-ként; a gyakorlatban számtalanszor egybemosódott ez a két fo-galom.

Rush WELTER szerint az eszmetörténész dilemmája az, hogy külsőleg, vagy belsőleg közelítse meg az eszmét /external or internal approach/. Amennyiben belső megköze-li-tésről van szó, akkor a filozófiai, vallási koncepciókat kell elszigetelten elemezni, mint azt LOVEJOY és iskolája teszi. A külső megközelítés pedig általában a társadalmi és környeze-ti tényezőket részesíti előnyben.

A history of ideas ezek szerint:

"an extended analysis of a single idea or a cluster of ideas in its successive formula-tions treating it in virtually isolation from other aspects of history.."

Az intellectual history pedig:

"..usually assumes the preeminence of the gene-ral historic process and it treats ideas it deals with as functions of that process."⁷⁹

Hasonló jellegű a megkülönböztetés a már idézett M. MANDELBAUM-nál, és Leonard KRIEGER-nél is.

Mindenhez befejezésként és végső összefoglalás-

ként az eszmetörténet természetrajzáról a következőket álla-píthatjuk meg:

Identitása szerint - az elmondottak alapján úgy véljük, hogy diszciplinának tekinthető.

Jellege szerint az eszmetörténet, mint diszci-p-lina, kétségtelenül interdiszciplináris.

Módszerei: az analízis, a szintézis és a reláció-vizsgálat.

Analízis alatt - kisebb megszorításokkal - a műalkotás immanens megközelítéséhez hasonlóan egy relative izolált belső eszmeelemzést értünk /pl. LOVEJOY/.

Szintézisre két szempontból is szükség van. Az egyik maga az analízis által támasztott igény: egy bizonyos "interdiszciplináris szintézis", mely egy eszmének a külön-böző tudományokban való fellelhetőségét vizsgálja /Szintén LOVEJOY/. Ebben a fázisban van kiváltképpen szükség a külön-böző tudományágak művelőinek kollaborációjára, az elenged-hetetlen "team-munkára".

Ezen túlmenően szükség van egy történelmileg konkrét "kor-szintézisre" is, mely alatt nem a szellemtör-ténet miszticizmus felé hajló Zeitgeist fogalmát, hanem a sokkal árnyaltabb climate of opinion kutatást értjük /Pl. BAUMER/.

Végezetül a harmadik, de talán a legfontosabb módszer a relációvizsgálat, mely az eszmék, a gondolatok és azok befogadása, tudati lecsapódása az egyes emberek, csoportok és osztályok a történelmileg mindig is meghatá-

rozott világlátásában /Pl. BRINTON/.

Ezek az alapvető módszerek, módszertani elvek határozták meg az eszmetörténeti kapcsolat kutatás műfaját, választott szakdolgozatom témáját. Megkíséreltem majd felvázolni a vallási és a politikai liberalizálódás folyamatát éppúgy végigjáró és a vallási tolerancia gondolatát hasonlóképpen hirdető erdélyi és angliai fejlődés megegyező és eltérő vonásait, az egymásra gyakorolt hatásokat, mindvégig szem előtt tartva:

"the development of the three controlling principles that have characterized the movement, namely: complete mental freedom, unrestricted reason, and generous tolerance.."80

+ + +

JEGYZETEK

- 1/ Az eszmetörténet módszertanára vonatkozó hazai és amerikai /érintőlegesen német és francia/ irodalom szakbibliográfiája a dolgozat végén egy zárt egységet képez. A jegyzetekben megelégszünk a bibliográfiai tétel sorszámaival való hivatkozással és a megfelelő lapszám feltüntetésével. Természetesen ha a hivatkozott mű még részben sem metodológiai jellegű, akkor bibliográfiai adatait a jegyzetekben rögzítjük. A McFarland szöveggyűjteményben publikált cikkek lapszámát az antológia, nem pedig az eredeti publikáció adatai szerint közöljük.
- 2/ 33
- 3/ 63: 165. 1.
- 4/ Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme
Bp. 1924.
- 5/ R.H. Tawney: Religion and the Rise of Capitalism
London 1926.
- 6/ Kretzoi Miklósné: Az amerikai irodalom kezdetei 1607-1750
Bp. 1976. 53-54.1.
- 7/ Fest Sándor: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi fellépéséig Bp. 1917; Anglo-Hungarian Historical and Cultural Relations Debrecen 1969. stb...
Gál István: Magyarország, Anglia és Amerika Bp. 1945.;
Hungary and the Anglo-Saxon World Bp. 1944.
stb. ..."
- 8/ 22
- 9/ 51 v. 1.

10/ 8: Achter Band 806.1.

"ein Aspekt der Geschichtswissenschaften und Geschichtsschreibung, der die geschichtlich wirksamen Ideen und geistigen Strömungen erforscht und darstellt, im Unterschied zu denjenigen Formen der Geschichtswissenschaft, die sich vorwiegend mit den Ereignissen sowie mit den wirtschaftl., sozialen und polit. Zuständen beschäftigen."

11/ 27: 135.1.

"Die Ideengeschichte kann heute als spezifische Ausprägung der Literatur - und Geistesgeschichte und so auch als deren Verbindungsglied mit Philosophiegeschichte, von der sie ausgegangen ist, aufgefasst werden"

12/ 28: 38.1.

13/ pl. 3

14/ 7, 18, 33

15/ 28: 40.1.

16/ J. Burckhardt: Weltgeschichtliche Betrachtungen
Berlin 1905.

L. von Ranke: Über die Epoche der neueren Geschichte
München-Leipzig 1917.

J. Huizinga: Wege der Kulturgeschichte München 1930.

17/ Georges Duby-Robert Mandrou: A francia civilizáció története Bp. 1976

18/ 49

19/ 13: 124.1.

20/ 33: 124.1. ld még: J.P. Goff: Van-e Annales-iskola

Századok 1968. 1-2.sz.

21/ 14: 3.1.

22/ 42: 17.1.

23/ u.o.

24/ u.o. 3-4.1.

" By the history of ideas I mean something at once more specific and less restricted than the history of philosophy. It is differentiated primarily by the character of the units with which it concerns itself. ...it divides that material in a special way, brings the parts into new groupings and relations, views it from the standpoint of a distinctive purpose... Its initial procedure may be said to be somewhat analogous to that of analytic chemistry. In dealing with the philosophical doctrines...it cuts into the hard and fast individual systems, for its purposes, breaks them up into their component elements into what may be called their unit-ideas... It is true that, just as chemical compounds differ in their sensible qualities from the elements composing them, so the elements of philosophical doctrines, in differing logical combinations, are not always readily recognizable."

25/ 64: 287.1.

26/ 9: 78.1.

27/ Journal of Philosophy 1939. 457.1.; idézi 45: 33.1.

28/ 7: 17.1.

29/ u.o. 4.1.

30/ u.o. 6.1.

31/ 45

32/ 55:1.1. és idézi 14:5.1.

33/ 2:296.1.

Bacon: "No man hath propounded to himself the general state of learning to be described and represented from age to age, as many have done the works of Nature and State civil and ecclesiastical; without which the history of the world seemeth to me to be as the statue of Polyphemus with his eye out; that part being wanting which doth most show the spirit and life of the person"
Johnson: "There is no part of history so generally useful as that which relates to the progress of the human mind, the gradual improvement of reason, the successive advances of science, the vicissitudes of learning and ignorance, which are the light and darkness of living beings, the extinction and resuscitation of arts, and the revolution of the intellectual world."

34/ u.o. 295.1.

35/ Perry Miller: The New England Mind The Seventeenth Century 1939.

36/ G.M. Trevelyan: English Social History Penguin Books /1942/ 1974. 9.1.

37/ u.o. 10.1.

38/ 19:97.1.

39/ 22

40/ 7:3.1.

41/ 3:194.1.

42/ 18.

43/ Perry Miller: Errand Into the Wilderness N.Y. 1964.

44/ Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon Bp. 1977. 27.1.

45/ 68

46/ u.o. 110.1.

47/ u.o. 114.1.

48/ u.o. 117.1.

49/ Várdy Béla: A magyar történettudomány és a szellemtörténeti iskola Hungarian Historiography and the Geistesgeschichtes School. Cleveland. O. 1974.

50/ 68:121.1.

51/ u.o. 124.1.

52/ 31

53/ 1

54/ 67:102.1.

"Dans ce genre d'études l'histoire littéraire est indissolublement liée à l'histoire des idées"

55/ idézi: 33:48.1.

56/ 39:15.1.

"sur le plan national, nécessité pour le littéraire de faire équipe avec le théologien, l'historien de l'art et des religions, le sociologue, le philosophe, le juriste et l'historien..."

57/ u.o. 20-30.1.

58/ 54. 121.1.

59/ u.o. 138.1.

"L'intérêt de telles enquêtes est^{de} briser les catégories étroites, voire étreiguées, imposées par la spécialisation pédagogique"

60/ Marx és Engels Válogatott művei három kötetben Bp. Kossuth 1977. 1. kötet 79.1.

61/ u.o. 825.1.

62/ Filozófiai Kislexikon Bp. Kossuth 1976. 148.1.

63/ 33: 38-39.1.

64/ 32: 33. 34. 35. 36

65/ 33: 11-12.1.

66/ 34: 148.1.

67/ 50: 1237.1.

68/ 23: 9.1.

"Az ideológiák sohasem maradnak e ténylegesség /verité de fait/ síkján, mint a tudomány, hanem a "kell" szférájára néznek. Ennyiben mindig van bennük valami az utópiából."

69/ 63: 164.1.

70/ 10: VII.1.

"Analytical Table of Contents" alapján a négy kötet /az ötödik mutató/ alfabetikus sorrendben közli a címszavakat, de hét szempont szerint csoportosítja a tanulmányokat. Az elsőben a természet külső rendszeréhez kapcsolódó tudományok /biológia, fizika stb./ eszméit közli. /Címszavak pl. Alchemy, Cosmology, Nature, Space stb./; A második az emberi természet és az ehhez tartozó tudományok, pl. antropológia, pszichológia eszméit öleli fel...

/Címszavak: Love, Primitivism, Dignity, Witchcraft stb./

A harmadik csoport az irodalmi és esztétikai eszméket /pl.

Allegory, Catharsis, Expressionism, Literary Criticism, Romanticism.../ rögzíti. A negyedik egységhez a történelemhez

kapcsolódó címszavak tartoznak /pl. Cycles, Determinism, Fe-

riodization, Zeitgeist stb./.

Az ötödikhez a gazdasági, politikai és ideológiai eszmék tartoznak /pl. Historical and

Dialectical Materialism, Ideology, Marxism, Nationalism stb./.

A hatodik csoport a vallásos és filozófiai, a hetedik pedig a

matematikai, logikai, nyelvészeti címszavakat gyűjti egybe.

Igy az előzőhöz olyanok tartoznak, mint pl. Buddhism,

Existentialism, Heresy, Religious Toleration, az utóbbihoz

pedig: Axiomatition, Number, Linguistics stb./

71/ 66: 1.11

72/ 27: Band 3. 1147.1.

73/ u.o. Band 4. 431-432.1.

".. der Ausdruck wurde jedoch bis in die jüngste Vergangen-

heit noch als Synonym für 'History of Ideas' be-

nützt."

74/ 42: 21.1.

75/ 60

76/ 45, 69, 37

77/ 25: 52.1.

78/ 14: 2. és 3.1.

79/ 69: 40.1.

80/ Earl Morse Wilbur: A History of Unitarianism In Transylva-

nia, England, and America. Cambridge,

Massachusetts 1952. 486.1.

BIBLIOGRÁFIA

- 1 F. Baldensperger-W.P. Friedrich: Bibliography of Comparative Literature N.Y. 1950.
- 2 H.E. Barnes: A history of historical writing N.Y. /1937/ 1963.
- 3 Franklin L. Baumer: Intellectual History and Its Problems The Journal of Modern History 1949. 191-203.1.
- 4 George Boas: The History of Ideas: An Introduction N. Y. 1969.
- 5 George Boas: The Historiography of Ideas Proceedings of the American Philosophical Society Vol.78. No.38.
- 6 George Boas, H.F. Chernis /szerk./ Studies in Intellectual History Baltimore 1953.
- 7 Crane Brinton: Ideas and Men The Story of the Western Thought /1950/ 1963. N. Y.
- 8 Brockhaus Enzyklopädie in zwanzig Bänden. Wiesbaden. 1969.
- 9 R.S. Crane: Literature, Philosophy and the History of Ideas Modern Philology 1954. 73-83.1.
- 10 Dictionary of the History of Ideas Studies of Selected Pivotal Ideas. Vol I-V. Philip P. Wiener ed.in chief Charles Scribner's Sons. N.Y. 1973.
- 11 John Dunn: The Identity of the History of Ideas Philosophy 1968. 85-104. 1.
- 12 Elekes Lajos: A művelődéstörténet helye, funkciója a történelmi szintézisben Századok 1970. 126-131.1.
- 13 Elekes Lajos: /Utószó P. Mandrou cikkéhez/ Századok 1970. 123-125.1.

- 14 Arthur A. Ekirch Jr.: American Intellectual History. American Historical Association's Service Centers for Teachers of History, Washington, D.C. 2nd ed. 1967. 1-33. 1. /Id. McFarland: Readings/
- 15 Esztétikai Kislexikon Bp. Kossuth 1972.
- 16 John Fischer : On Introducing History of Ideas J.H.I. 1970. 617-619.1.
- 17 Földes Éva: A kulturális fejlődés néhány kérdése Századok 1967. 1242. 1246.1.
- 18 Frank Tibor: The British Image of Hungary 1865-70. Bp. 1976.
- 19 Félix Gilbert: Intellectual History: Aims and Methods Daedalus /Historical Studies Today/ 1971. 80-97.1.
- 20 Louis Gottschalk: Understanding History N.Y. 1958.
- 21 John C. Green: Objectives and Methods in Intellectual History Mississippi Valley Historical Review XL IV. /1957-58/ 58-74.1.
- 22 Hanák Péter: A kultúra sugárveszélye. Princetoni beszélgetés Carl Schorske művelődéstörténésszel Élet és Irodalom 1978. január 7. 7.1.
- 23 Hanák Tibor: Ideológiák és korunk London 1969.
- 24 John Higham: American Intellectual History: A Critical Appraisal. American Quarterly 1961. /Summer Supplement/
- 25 John Higham: Intellectual History and Its Neighbours J.H.I. 1954. 339-347.1. /Id. McFarland: Readings... és Wiener: Ideas.../

- 26 John Higham: The Rise of American Intellectual History American Historical Review 1951. 453-471.1.
- 27 Historisches Wörterbuch der Philosophie /eddig: 1-4 kötet/ Szerk. J.Ritter és K.Grunder. Basel/ Stuttgart 1976.
- 28 H. Lukács Borbála: Szellemtörténet és Irodalomtudomány Bp. 1971.
- 29 Hajo Holborne: The History of Ideas American Historical Review 1968. 683-695.1.
- 30 International Encyclopedia of Social Sciences /szerk. Crane Brinton/ Vol.2. 462-467.1.
- 31 Everett W.Knight: Literature Considered as Philosophy: the French Example N.Y. 1962.
- 32 Köpeczi Béla: A magyarság külföldi képe Kritika 1966. 3-13.1.
- 33 Köpeczi Béla: Eszme, történelem, irodalom Bp. 1972.
- 34 Köpeczi Béla: Eszmetörténet-irodalomtörténet MTA Nyelv-, és Irodalomtudományok osztályának közleményei XXV.k. 1968. 145-159.1.
- 35 Köpeczi Béla: Eszmetörténet és műelemzés Nyelv és Irodalom /A TIT irodalmi-nyelvi választmányának tájékoztatója/ 1972/2. 45-52.1.
- 36 Köpeczi Béla: Nyelv, struktúra, eszme az irodalomban Magyar Tudomány 1972/4.
- 37 Leonard Krieger: The Autonomy of Intellectual History J.H.I. 1973. 499-516.1.
- 38 Paul O.Kristeller: The History of Philosophy and the History of Ideas Journal of the History of Philosophy 1964.
- 39 Littérature Générale et Histoire des Idées Actes du premier Congrès National de littérature Comparée. Bordeaux 2,3 et 4 Mars 1956 /Société Nationale Française de Littérature Comparée/
- 40 Bert J. Loewenberg: The History of Ideas 1935-1945. N.Y. 1947.
- 41 A.O.Lovejoy: Essays in the History of Ideas Baltimore John Hopkins Press, 1948.
- 42 A.O.Lovejoy: The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea 1936, Harvard University Press Cambr.Mass.
- 43 A.O.Lovejoy: Reflections on the History of Ideas J.H.I. 1940. 3-23.1. /Id. Wiener: Ideas.../
- 44 A.O.Lovejoy: Reply to Prof. Spitzer J.H.I. 1944. 204-219.1.
- 45 Maurice Mandelbaum: The History of Ideas, Intellectual History And the History of Philosophy. History and Theory Beiheft 5. 1965. 33-66.1.
- 46 Gerhard Masur: Wilhelm Dilthey and the History of Ideas. J.H.I. 1952. 94-107.1.
- 47 J.A. Mazzeo: Some Interpretations of the History of Ideas J.H.I. 1972. 379-394.1.
- 48 Makkai László: Társadalmi pszichológia, társadalmi mentalitás Századok 1967. 1246. 1248.1.
- 49 Robert Mandrou: A magas kultúra és a népi műveltség a XVII-XVIII. századi Franciaországban Századok 1970. 119-124.1.
- 50 Mátrai László: A művelődéstörténet néhány módszertani problémája. Századok 1967. 1236-1242.1.

- 51 C.K.McFarland /szerk./: Readings in Intellectual History: The American Tradition Holt, Rinehart and Winston Inc. 1970.
- 52 Pamlényi Ervin: A kulturtörténet fogalmáról, tárgyköréről Századok 1970. 199-163.1.
- 53 R.H. Pearce: A Note on Method in the History of Ideas J.H.I. 1948. 372-379.1.
- 54 C. Pichois et A.M. Rousseaou: La littérature Comparée Paris, 1967.
- 55 James H. Robinson: New History N.Y. 1912.
- 56 R. Várkonyi Ágnes: Művelődéstörténeti törekvések az európai és a hazai polgári történettudományban Századok 1970. 136-148.1.
- 57 A. Schleisinger: R. Stokheim: American Intellectual History History and Theory 1968. 217-224.1.
- 58 Quentin Skinner: Meaning and Understanding in the History of Ideas History and Theory 1969. 3-53.1.
- 59 Leo Spitzer: Geistesgeschichte vs. History of Ideas... J.H.I. 1944. 191-203.1.
- 60 Robert A. Stokheim: American Intellectual History and Historians Princeton University Press, 1966.
- 61 Robert A. Stokheim: The Writing Of American History of Ideas. Two Traditions in the XXth century J.H.I. 1964. 257-278.1. /Ld. McFarland: Readings.../
- 62 Székely György: Hozzászólás a magyar művelődéstörténet időszzerű feladataihoz. Századok 1967. 1248-1250.1.

- 63 Szűcs Jenő: /Hozzászólás a kulturtörténet elméleti vitájához/ Századok 1970. 164-166.1.
- 64 Harold A. Taylor: Further Reflections on the History of Ideas Journal of Philosophy 1943. 281-291.1.
- 65 F.J.E. Teggart: A Problem in the History of Ideas J.H.I. 1940. 494-503.1.
- 66 Jeremy L. Tobey: The History of Ideas: A Bibliographical Introduction Vol. II. Medieval and Early Modern Europe. Santa Barbara, California and Oxford, England Clio Press 1977.
- 67 Paul Van Tieghem: La littérature comparée Paris 1931.
- 68 René Wellek and Austin Warren: Theory of Literature /1949/ /Penguins/ 1976.
- 69 Rush Welter: The History of Ideas in America. An Essay in Redefinition. Journal of American History 1965. 599-614.1. /Ld. McFarland: Readings.../
- 70 Philip P. Wiener-Aaron Noland: Ideas in Cultural Perspectives New Jersey 1962.
- 71 Philip P. Wiener: Some Problems and Methods in the History of Ideas. J.H.I. 1961. 531-548.1. /Ld. Wiener: Ideas.../
- 72 R.Richard Wohl: Intellectual History An Historian's View The Historian 1953. 67-77.1.

RÖVIDÍTÉS

J.H.I. = Journal of the History of Ideas

+ + +